

UDC 930.85 (4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.**

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIÈME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.

Сретен ПЕТКОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

МОНАСТИР ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА И ЊЕГОВЕ СПАХИЈЕ

Оскудност историјских података веома отежава настојања да се подробније осветли и упозна живот по нашим манастирима током турске владавине. Записи по књигама, натписи по зидовима, ретки летописи или дневници путника са Запада дозвољавали су да се само наслути сложена историја манастирских братстава у неповољним условима рођства под иноверним господарима. Откако су пре три деценије почели да се у већој мери користе и турски извори, слика о животу по српским монашким средиштима постала је јаснија, а нека нова сазнања су, за недовољно упућене у турски правни систем, сасвим неочекивана.

Међу таква, најизглед изненађујућа, открића уврстило се и оно о манастирима као притежаоцима тимара. Док се за неке може само слутити, јер нема, бар засад, непосредног сведочанства, за манастире Раваницу, Ресаву и Милешеву сасвим је извесно да су им турске власти доделиле, односно потврдиле поседе, уз одговарајуће обавезе, одмах по паду Србије 1459. године. Манастир Раваница је тако у Браничевском дефтеру из 1467—1468. године уписан да има тимар, чији приход износи 4830 акчи, те је носилац тимара монах нејасног имена обавезан да шаље једног опремљеног војника на султанов позив.¹ Касније су се Раваницанима приходи са имања увећали на 6096 акчи, па су били дужни да шаљу у рат тројицу чебелија — коњаника са оклопом и ратном спремом.² Истовремено су и монаси Ресаве (Манастије) за свој тимар — имање, уписан на име калуђера Никона и проценен да доноси приход од

¹ Б. Ђурђев, *Хришћани спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 166.

² Б. Ђурђев, *нав. дело*, 167; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 180.

3385 аспри, били дужни да дају два војника за тврђаву Ресаве.³ Иако Милешеву чешће описују путници који од Дубровника иду ка Цариграду, нико од њих не зна да је манастирско братство ослобођено харача, како је забележено у Херцеговачком дефтеру из 1477. године.⁴

Из сувопарних бројки по дефтерима — катастарским пописима земље и становништва — не види се, разуме се, да ли су баш монаси на које су се водили тимари ишли у војне походе. Вероватније је да су, како се могло, опремали и слали у турску војску своје заменике, уз одређену накнаду. Уз то, поседници тимара, у овом случају монаси Раванице, Ресаве и Милешеве, били су обавезни да набаве сву опрему ђебелије — коња, храну, одговарајући шатор и оружје. Ови ратници, основа османске војне моћи, носили су на глави кацигу, на грудима оклоп, док су били наоружани сабљом, копљем и луком са стрелама.⁵

Осим манастира, и поједина свештена лица имала су своје тимаре, због којих су свакако морала да извршавају јасно одређене војне обавезе. Мале приходе су имали поједини свештеници — испод хиљаду аспри — па су стога и њихове обавезе биле умањене. Тако је, на пример, поп Оливер из Звечанске нахије добио 1455. тимар са приходом од само 791 акче, па је имао само обавезу ешпиндије — спахије нижег ранга који је ишао у походе на коњу, али без пуне опреме.⁶ По Браничевском дефтеру из 1467—1468. види се да су и два попа, Јаков и Тодор, имала мале тимаре у висини од 500, односно 425 акчи.⁷ Прилично велики тимари били су додељивани високим црквеним достојанственицима, који су уживали поверење турске власти. Још у доба првог турског освајања Топлице митрополит Силоан, означен као пашин човек, добио је тимар, који је процењен да доноси годишњи приход од 4245 акчи. Када је Топлица 1453. године коначно освојена, тимар је Силоану потврђен.⁸

О сличним повластицама које би уживала лица из врхова српске цркве нема података у каснијим временима. Има се утисак као да у време обнове Пећке патријаршије 1557. године црк-

³ Б. Ђурђев, *нав. дело*, 187.

⁴ М. Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 37.

⁵ О спахијској коњици и хришћанима спахијама уп. О. Зиројевић, *нав. дело*, 102—105, 158—162.

⁶ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исаковића*. Зборни катастарски попис из 1455 године, Сарајево 1964, 32.

⁷ Б. Ђурђев, *Исписи из дефтера за Браничево из XV века*, Историјски гласник 3—4, Београд 1951, 99; уп. и *Дефтер за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића (1521. и 1523)*, Прилози за оријенталну филологију III—IV, Сарајево 1953, 351. — Поједини попови задржавају своје тимаре све до XVIII века: у једној књизи манастира Помонице помињу се „тимарски попови“ Лазо и Дамјан (*Стари српски записи и натписи I*, бр. 2847).

⁸ О. Зиројевић, *нав. дело*, 158—159.

вена лица вишег ранга нису лично добијала тимаре, па да нису више слала коњанике џебелије у турске ратове. Истина, световњаци који су остали хришћани и даље се помињу по историјским изворима.⁹ Касније их има мање, али они не нестају чак ни у XVIII веку.¹⁰

Иако за иноверну власт лију крв по ратиштима, спахије-хришћани не губе везу са својом, хришћанском црквом. Штавише, у XVI и XVII веку они се често јављају као дарежљиви црквени дародавци.¹¹ Неки од њих са колена на колена брину за одређени манастир према коме осећају посебну обавезу у случају да га је основао њихов предак. Тако су током XVII века чланови спахијске куће Храбрена били предани донатори Житомислића, јер је њихов предак Милисав сапратио крајем XVI века манастирску цркву.¹²

У другим случајевима, међутим, изгледа да посебна брита одређеног спахије-хришћанина према неком монашком братству проистиче стога што се одређени манастир налази на његовом тимару. Ван сваке сумње је да су поједине спахије добијали приходе не само од села, већ и од цркава. Када се у натпису из 1553. године о живописању цркве Јована Претече у Јашуњском манастиру каже да је то обављено „при спахији Алај-бегу“¹³ а да се притом никаква друга власт не спомиње, јасно је да је монашко братство непосредно зависило од овог спахије-бега, коме је Јашуње било додељено да би од њега убирао приходе. Било је очигледно и спахија-хришћана којима су додељиване цркве, да би од њих имали приходе, а они су за то обављали војну службу. У нахији Јелачу уписан је, тако, 1455. године, као један од ешкинџија, Крајислав, син Бранислава, чији се тимар састојао од два села и једне цркве, са укупним приходом од 2042 акче.¹⁴ Нова изучавања турских деф-

⁹ Већи број примера наведен је у мојој књизи *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 17—18.

¹⁰ Познате су спахије из породице Рапковића у Старом Влаху, који држе поседо и у XVIII веку (V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XLIII*, Sarajevo 1931, 59).

¹¹ Од многих примера наводим само два: спахија Димитар Николин из Подгорице приликом рата Турака на Хазаре 1600. откупљује једно српско јеванђење, некад опљачкано из неког манастира, и проклања га Хиландару. Један други спахија, Ивоје, са два сина, такође спахијама, обећава 1691. манастиру Завали сваке године по један „убојак“ пшенице. (*Стари српски записи и натписи* бр. 6483, 1943).

¹² *Стари српски записи и натписи*, бр. 987, 1267, 1307, 1309; В. Ђоровић, *Херцеговачки манастири*, *Старијар Х—XI*, Београд 1935—1936, 6—9.

¹³ *Стари српски записи и натписи*, бр. 574.

¹⁴ О. Зиројевић, *нав. дело*, 162. — И кнезови су имали у поседу цркве. Кнезу Цветку из Каменице код Шапца припадала је тако 1548. године црква св. Матеје. (A. Handžić, *Grad Sabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, *Clanci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne IV*, Tuzla 1960, 127—128).

тера и других извора изнеће сасвим сигурно на светло дана и друге примере ове врсте, али је и на основу наведених случајева могуће сада на прави начин тумачити и већ познате српске изворе у којима се спомињу спахије-хришћани.

Најзанимљивији ће бити случај манастира Пећке патријаршије управо због његове изузетне улоге као седишта српске црквене организације од 1557. до 1766. године, као и због тога што се у овом старом монашком средишту створио особен вид сарадње спахија-хришћана и манастирског братства.

Није искључено да је манастир Пећка патријаршија био тимар спахија-хришћана и у XVI веку, па и раније. Ипак, поуздана сведочанства о томе потичу тек из XVII столећа. У опширном запису патријарха Пајсија из 1642. године у једној рукописној књизи, у којој је и Пајсијев Живот цара Уроша V, стари предводник српске цркве помиње да су уз њега били поп Стефан, спахија Милош и Стојко.¹⁵ Пошто јасно одваја друге помињане личности, произилази да би спахија Милош припадао његовој пећкој пратњи, а да није локални хришћанин у турској служби.

Један спахија се налазио у пратњи патријарха Арсенија Чрнојевића када је он путовао у Свету земљу 1683. године. На почетку овог дневника патријарх помиње да је повео са собом „вѣ свѣженіе“ попа Саву, архиђакона Данила и спахију Вељка.¹⁶

На поуздану везаност спахије-хришћанина за Пећку патријаршију и директно патријарха упућује натпис из 1670/1670. на икони св. Георгија у манастиру Морачи. Сликар Радул бележи да је икону „списоао“ — у значењу „био приложник“ — „преосвешћеног патријарха Максима спахија Радосав.“¹⁷ Недвосмислено се, значи, казује да је спахија Радосав био везан за патријарха, односно Пећку патријаршију.

Међутим, најзанимљивије сведочанство о спахијама којима је тимар манастир Пећка патријаршија представља један до сада необјављен натпис из Светог Димитрија у Пећкој патријаршији. У овој цркви, на северном зиду западног травеја, испод плитке нише са ликом српског патријарха Јефрема, назире се нејасни обрис једног лика и готово ишчистили натпис уз њега. По слоју малтера на коме се налази овај осликани део зида, извесно је да оштећени лик потиче из времена обнове фресака у цркви Св. Димитрија,

¹⁵ Стари српски записи и натписи, бр. 1422. — Није извесно да ли је помињани Стојко такође спахија.

¹⁶ С. Новаковић, Дневник патр. Ар. Чрнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године, Гласник Српског ученог друштва XXXIII, Београд 1872, 185. Један део пута патријарха су пратиле и неке друге спахије, али је то била почасна пратња. Они су се вратили назад када су отпратили Арсенија III до иза Самокова. Нав. дело, 187.

¹⁷ Стари српски записи и натписи, бр. 1659.

коју је обавио Георгије Митрофановић 1619/1620. године.¹⁸ Када сам се пре две деценије бавио овим зидним сликама, уочио сам на том месту само пригнуту фигуру у полупрофилу са испруженим рукама и подигнутом главом. Од натписа сам могао прочитати само његов крај ... храма сего. Како је то очигледно био ктиторски портрет, помишљао сам да је ту највероватније приказан патријарх Пајсије.¹⁹

Претпоставка о представљеној личности се показала нетачна, јер је оповргнута натписом, који сам тек касније, уз велики труд, успео да прочитам. Уз лик ктитора пише *ио спахи и клирик св(ага) храма сего*. Очигледно, патријарх Пајсије, чијим се „повеленијем и усрдијем” пописао храм 1619/1620, није био сам ктитор, већ је у овом подухвату важну улогу имао и спахија Јован, због чега је овај стекао право да му се портрет наслика у цркви. То није необично. Много пута су спахије-хришћани помагали своју цркву на разне начине,²⁰ а један међу њима, спахија Војин, учествује 1592. године, уз друге ктиторе, у живописану припрате манастира Тројице Пљеваљске, па се отуда и његов ктиторски портрет тамо налази.²¹ Невероватно ми се, у први мах, учинило једино то што је спахија Јован означен и као клирик, то јест члан братства манастира Пећке патријаршије.²² По најстаријим правилима, донетим на Васељенским саборима, која су и данас важећа, клирик је члан црквене, у овом случају

¹⁸ S. Petković, *Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji (1619—1620)*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX, Priština 1965, 238, 244—246. — У овом чланку Фреске XVII века из цркве св. Димитрија у Пећи и портрет патријарха Јована (Старине Косова и Метохије IV—V, Приштина 1968—1971, 331—350) А. Сковран је дошла до истог закључка да су позније зидне слике у пећком Светом Димитрију из 1619/1620. дело Георгија Митрофановића. Не доводећи у сумњу могућност да је и ауторка могла да независно дође до резултата истоветног са мојим, напомињем, да би се избегли неспоразуми: 1. Георгија Митрофановића сам означао као сликара у овој пећкој цркви још 1964. године (*Enciklopedija likovnih umjetnosti III*, Zagreb 1964, 643), 2. претпостављам омашко, на крају чланка А. Сковран означено је да је њен текст прочитан као предавање у пролеће 1963. у Археолошком институту у Београду. По књизи записника тог Института, међутим, види се да је предавање одржано две године касније, на 70. редовном састанку, 1. марта 1965. године.

¹⁹ S. Petković, *нав. дело*, 241, 245—246. — А. Сковран такође претпоставља да овај лик приказује патријарха Пајсија (*нав. дело*, 347).

²⁰ Уп. *Стари српски записи и натписи*, бр. 1287, 1307, 1309, 1943, 6483 и др.

²¹ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 69—71.

²² Тачност мога читања потврдио ми је љубазно и проф. Ђурђе Бошковић, који је, уз мање неважне разлике, на исти начин разјаснио скоро сасвим истрвена слова приликом рада у Пећкој патријаршији још 1933. године кад је овде помињани ктиторски натпис био читљивији.

монашке, заједнице.²³ Тешко је замисливо да је један спахија уједно и клирик. Па ипак се то, у једном историјском раздобљу, у време патријарха Пајсија, догодило. Сведочанство није само овај помен спахије Јована у пећкој цркви Св. Димитрија, већ и један други, објављен, али не и анализиран, натпис.²⁴ На западном зиду западног травеја цркве Светих апостола, опет у Пећкој патријаршији, патријарх Пајсије је дао да се испише подужи натпис поводом делимичне обнове фресака у овом простору 1633/1634. године. Бележећи да је „пописана обетшавша некоја част” у овом храму и да је препокривена манастирска трпезарија, патријарх истиче да је тај посао обављен у време епископа Спиридона, игумана Василија, спахије Тодора (Теодора) и остале братије. Судећи по редоследу помена, види се да се пећки спахија не издваја од братства, већ се његово име са титулом ставља између помена игумана и остале манастирске сабраће. Ако се доведе у везу и натпис о спахији Јовану као клирику из цркве Св. Димитрија, чини се да се може утврдити да су, бар једно време у XVII веку, спахије-хришћани који су држали и цркву Пећке патријаршије, били клирици.

По садашњем нашем сазнању током XVII века манастир Пећку патријаршију имали су као тимар ове спахије-хришћани: 1619/1620 Јован, 1633/1634 Тодор (Теодор), 1642, са великом вероватноћом, Милош, 1671. свакако Радослав, а 1683 Вељко. Нема, бар за сада, поузданих података да су сви, или бар неки од њих, чланови исте породице. То би било лако могуће, јер су спахијска права по правилу прелазила са оца на сина, уколико би турске власти биле задовољне испуњавањем уобичајених обавеза.²⁵

Судећи по њиховим именима, спахије Милош из 1642, Радосав из 1671. и Вељко из 1683. свакако су били световна лица. Спахије Јован и Тодор (Теодор) и по својим именима и по томе како се помињу — први као клирик, други уз игумана, а испред манастирске сабраће — морали би бити чланови пећког монашког братства. С обзиром на то да спахије нису морале да лично иду у ратове, али су били обавезни да на султанов позив пошалу у рат

²³ Још у Правилима св. апостола, а потом у одлукама Седмог васељенског сабора, изричито се истиче, под претњом искључења, да епископ, презвитер или ђакон не сме да преузме на себе световне послове (Апостолска правила, правило 6). У Правилима Четвртог васељенског сабора (правило 3) опет се понавља да клирици неће преузети вођење световних послова, а слично говори и правило 10 Седмог васељенског сабора. Позивајући се на Матеја (22, 21) правило 83 Апостолских правила под претњом свргнућа забрањује да се свештена лица баве војничким пословима. На Четвртом васељенском сабору (правило 7) црквени оци забрањују да лица која су ступила у клир или су се посветили монаштву, прихватају војничку или световну службу. Никодим [Милаш], епископ далматински, *Правила православне цркве са тумачењима I*, Нови Сад 1895, 61—62, 160—161, 330—334, 342—343, 612—614.

²⁴ *Стари српски записи и натписи*, бр. 1260.

²⁵ О. Зиројевић, *нав. дело*, 104, 160—161.

по једног или више наоружаних коњаника, требало би закључити да су ове спахије — чланови пећког братства — успевали да избегну да лично војују за иноверне Турке.²⁶

Било је интересно да се види каква је била одећа Јована, спахије-клирика Пећке патријаршије. Спахија Војин из Свете Тројице крај Пљеваља носи оновремену лаичку одећу нижих достојанственика: дути кафтан притегнут силавом, преко којег је пребачена шуба-опртач опточен крзном.²⁷ Да ли је Јован, спахија и клирик, био приказан у монашкој раси или одевен у кафтан и шубу нећемо никад дознати, јер никакав конзерваторски захват не може том лику повратити првобитни изглед.

Околност да су поједини чланови братства манастира Пећке патријаршије примали на себе спахијске обавезе да би олакшали економски положај своме манастиру сведочи да је свакодневница наших манастира током турске владавине много сложе нија од наших доскора сасвим поједностављених представа. Надајмо се да ће издавање необјављених докумената из турских архива омогућити да се у догледно време боље разјасни особен положај спахија на чијим тимарима су се налазили манастири и посебно оних који су били везани за манастир Пећку патријаршију.

²⁶ Уосталом, слично је морало бити и са спахијским обавезама Ресаве и других манастира у другој половини XV века, о чему је већ било речи.

²⁷ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 69.

